

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

(4-5 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2003)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΣΤΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ
(17ος - αρχές 19ου αιώνα)

Με τη φράση: «Την σήμερον περιμαζομένη όλη η κοινότης Αντιπάρου διά την ψήφισιν των επιτρόπων» αρχίζει το πρακτικό εκλογής επιτρόπων που συνέταξαν στις 31 Μαρτίου 1706 οι κάτοικοι της Αντιπάρου, που την εποχή εκείνη δεν πρέπει να υπερέβαιναν τους τετρακόσιους. Ανάμεσα στα καθήκοντα που αναθέτουν στους επιτρόπους τους είναι: «Να περιβλέπουν αν τύχει να πουλιέται εις τον τρόπον πράγμα φαουλαρικόως [= ελλιπές στο βάρος] να γίνονται οι χρειάζόμενες στίμες διά να βοηθούνται οι πτωχοί»¹.

Το χειμώνα του 1738 ένα γαλλικό πλοίο αναγκάζεται να προσορμιστεί στην Κίμωλο. Ένας από τους επιβάτες του περιγράφει την άφιξή του στο νησί με τα λόγια που ακολουθούν:

Μόλις είχομεν αγκυροβολήσει, ότε δύο Έλληνες μας επλησίασαν με προσήνειαν. Μας είπον ότι ήρχοντο να μας καλωσορίσουν επί τη αφίξει μας εκ μέρους του προξένου της Γαλλίας και να μας προσφέρουν αναψυκτικά. Εδέχθημεν την φιλοφροσύνην αυτήν με τας οφειλόμενας ευχαριστίας και εθεωρήσαμεν υποχρέωσίν μας να μεταβώμεν προσωπικώς διά να ευχαριστήσομεν τον πρόξενον εις την οικίαν του. Παρακαλέσαμεν τους δύο Έλληνας να μας οδηγήσουν εκεί, όπερ και έπρα-

ξαν. Η κατοικία του προξένου ευρίσκεται εις απόστασιν τριών τετάρτων της λεύγης από τον λιμένα. Τον εύρομεν εκεί μετά του προξένου των Άγγλων. Αμφότεροι είναι εντόπιοι και εκ των εξεχουσών οικογενειών της νήσου, μας υπεδέχθησαν δε λίαν φιλοφρόνως. Μετά τας πρώτας φιλοφρονήσεις, ο πρόξενος της Γαλλίας μας προσέφερε πρόγευμα και εν τη συνεχεία μας επρότεινε να μας δείξει την πόλιν. Δεν εχρειάσθημεν πολλήν ώραν, διά να την περιέλθομεν δεδομένου ότι δεν είναι τίποτε περισσότερον από ένα σύμπλεγμα 150 οικιών και οι κάτοικοί της δεν υπερβαίνουν τα 800-900 άτομα. Οι ατραποί της είναι τόσον στεναί, ώστε μετά δυσκολίας επιτρέπουν την διάβασιν δύο ανθρώπων κατά μέτωπον. Εις την πόλιν, η οποία είναι μάλλον κομμόπολις παρά πόλις, εύρομεν μερικάς γαλλικάς οικογενείας, αι οποίαι διεξάγουν μικρόν εμπόριον προς εξασφάλισιν των προς το ζην².

Τον Αύγουστο του 1808, η κοινότητα της Φολεγάνδρου λαμβάνει απόφαση για τους όρους και τις προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος προτίμησης στις μεταβιβάσεις ακινήτων³. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1816, ο δραγομάνος του στόλου Μιχαήλ Μάνος προτρέπει τις αρχές του νησιού –το οποίο κατά την εποχή αυτή είχε λιγότερους από 1.000 κατοίκους– να διαθέσουν τα χρήματα που ήδη έχουν συγκεντρώσει ώστε να προχωρήσει το κτίσιμο σχολείου «σε τόπο ησυχαστικόν»⁴.

Οι παραπάνω μαρτυρίες, ενδεικτικές ανάμεσα σε πλήθος άλλων παρόμοιων, αναδεικνύουν όψεις της συγκρότησης των νησιωτικών κοινωνιών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Στα δεδομένα αυτά θα επανέλθουμε αναλυτικότερα και παρακάτω, εδώ όμως ας σημειωθεί ένα κοινό γνώρισμα, το οποίο είχε, νομίζω, εγχαράξει στα νησιά των Κυκλάδων η ίδια η νησιωτική τους φυσιογνωμία: σε κάθε νησί ο κεντρικός του οικισμός, η Χώρα, ήταν υποχρεωμένος να φιλοξενεί λειτουργίες που προσομοίαζαν με αυτές μιας πόλης, ανεξάρτητα από το μέγεθός του· ακόμη δηλαδή και σε περιπτώσεις, όπως αυτές που μνημονεύτηκαν παραπάνω, όπου ο πληθυσμός του ήταν αντίστοιχος με εκείνον ενός χωριού του ηπειρωτικού χώρου. Σε μικρού και μεσαίου μεγέθους νησιά, όπως στη Μύκονο, στην Ίο, στην Κίμωλο, στη Σέριφο και αλλού, οι μαρτυρίες της εποχής συ-

γκλίνουν ότι το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ήταν συγκεντρωμένο στον ένα και μοναδικό οικισμό⁵. Οι κάτοικοι συχνά είχαν κτήματα σε μεγάλη απόσταση από τον τόπο κατοικίας τους, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να διατηρούν κοντά σε αυτά και ένα δεύτερο πρόχειρο σπίτι-κατάλυμα, για τους θερινούς κυρίως μήνες. Ο αριθμός των αγροικιών αυτών ήταν σημαντικός. Για παράδειγμα, σε φορολογικό κατάστιχο της Μυκόνου των αρχών του 18ου αιώνα καταγράφονται 636 οικογενειακές μερίδες, στις οποίες δηλώνονται 1.169 σπίτια (ανάγια και κατώγια) και 686 «κατοικίες», όπως ονομάζονταν στη Μύκονο τα εξοχικά ενδιαιτήματα⁶.

Στα νησιά αυτά, αλλά και στα μεγαλύτερα όπου υπήρχαν περισσότερες από μία οικιστικές συγκεντρώσεις, μόνον η Χώρα συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά και είχε το ρόλο πόλης, καθώς ούτε ο πληθυσμός ούτε οι παραγωγικές δυνάμεις τους ήταν σε θέση να υποστηρίξουν και σε ένα δεύτερο σημείο του ίδιου νησιού τις απαιτούμενες διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες⁷. Εντοπίζονται μάλιστα περιπτώσεις κατά τις οποίες η ανάδυση ενός δεύτερου ισχυρού αστικού πυρήνα οδήγησε σε μαρασμό τον προγενέστερο ή περιπτώσεις που η εγκατάλειψη ενός παλαιότερου οικισμού τροφοδότησε τη συγκρότηση ενός νέου. Θυμίζουμε τα παραδείγματα της Μήλου με τους οικισμούς του Κάστρου και της Παλαιάς Χώρας, ή της Τήνου με τους οικισμούς του Μπούργου κατά τη βενετική περίοδο και της νεότερης πόλης της Τήνου από το 18ο αιώνα και μετά.

Παράλληλα με τα χαρακτηριστικά εκείνα που οφείλονταν στη γεωγραφική θέση και στη γεωφυσική διαμόρφωση, η ανάπτυξη αστικών λειτουργιών στους οικισμούς των Κυκλάδων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ευνοήθηκε, νομίζω, και από παράγοντες που σχετίζονται με το λατινικό παρελθόν των νησιών, ένα παρελθόν που άφησε ανιχνεύσιμα ίχνη και στην οθωμανική τους περίοδο. Ένας από αυτούς τους παράγοντες ήταν η ύπαρξη σε επίκαιρες θέσεις οχυρών πυκνά δομημένων οικισμών, που προϋπέθεταν τη συγκέντρωση εντός περιορισμένου και σαφώς οριοθετημένου χώρου όλων των αναγκαίων για τη ζωή των κατοίκων λειτουργιών⁸. Οι οχυροί αυτοί οικισμοί στην εποχή της λατινικής κυριαρχίας συγκροτούσαν ένα λειτουργικό δίκτυο επικοινωνίας με κοινό προσανατολι-

σμό⁹, δεν είχαν όμως πάντοτε ίδια εξέλιξη. Άλλοτε ο οχυρός οικισμός αποτελέσε το κέλυφος εντός του οποίου εκκολάφτηκε ο νεότερος οικισμός, άλλοτε απορροφήθηκε από τις μεταγενέστερες κατασκευές, άλλοτε εγκαταλείφθηκε και το κέντρο κατοίκησης μεταφέρθηκε έξω από τα αρχικά όριά του. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αποτέλεσε τον πυρήνα μιας οργανωμένης, συναρθρωμένης οικιστικής συγκέντρωσης, η οποία διέθετε μηχανισμούς υποστήριξης της κοινής ζωής όσων κατοικούσαν σε αυτήν. Η συσχέτιση αυτή της πυκνής δόμησης με την ασφάλεια και την αλληλοπροστασία των κατοίκων ατόνησε κάπως με την επικράτηση των Οθωμανών στο Αιγαίο, επανερχόταν όμως συγκυριακά, όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες. Ένα παράδειγμα: το 1772, το κοινοτικό δικαστήριο της Σύρου δίνει την άδεια σε τρεις κατοίκους να ανοίξουν «μια μικρή πόρτα διά να εμπένου και να αυλίζονται στα πράγματάτωνα, επειδή και με ορδίνια κοινή είχε γίνει η απόφασι και εγίνηκε το μουράγιο ολοτρόγυρα της Χώρας διά τους κακούς ανθρώπους». Ορίζεται όμως παράλληλα ότι η ρύθμιση αυτή θα διατηρηθεί σε ισχύ όσο διαρκεί ο κίνδυνος: «Εις κάθε καιρό οπού θέλου περάσει τούτα τα φόβια, αυτή η πόρτα να μην απομένη» όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται¹⁰.

Ένας δεύτερος παράγοντας, που σχετιζόταν επίσης άμεσα με την εποχή της λατινικής κυριαρχίας στις Κυκλάδες, ήταν η κοινωνική διάρθρωση των νησιών και η ύπαρξη μίας ομάδας κτηματιών, κατόχων γης, περιορισμένης για τα δυτικοευρωπαϊκά δεδομένα έκτασης αλλά σημαντικής για τα μεγέθη των ελληνικών νησιών. Τα πρόσωπα αυτά, απότοκα της εγκαθίδρυσης σχέσεων φεουδαλικού χαρακτήρα, συγκροτούσαν μια ισχυρή κοινωνική ομάδα που διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στα τοπικά πράγματα. Κατοικούσαν στην πρωτεύουσα κάθε νησιού και συχνά οι οικονομικές τους δραστηριότητες, εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, εκτείνονταν και σε άλλους τομείς, κυρίως στο εμπόριο, στον έντοκο δανεισμό και στη διαχείριση των κοινοτικών πραγμάτων. Ήταν φορείς μιας, ξεφτισμένης ίσως με το πέρασμα του χρόνου, βαθιά εντούτοις χαραγμένης κουλτούρας, δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, η οποία αποτυπωνόταν σε ποικίλες πλευρές της καθημερινότητας. Τα οικογενειακά και βαπτι-

στικά ονόματα, τα οικόσημα, τα αρχοντικά όπου κατοικούσαν, το θρήσκευμά τους, η εκπαίδευση των παιδιών, ο τρόπος ζωής, οι προσφωνήσεις που απαντούν στα τεκμήρια της εποχής, είναι κάποιες όψεις των μηχανισμών διαφοροποίησης, προβολής και στερέωσης του κύρους τους στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών¹¹.

Στοιχεία των διαφοροποιήσεων αυτών εντοπίζονται στα δικαιοπρακτικά έγγραφα –κυρίως στα προικοσύμφωνα και στις διαθήκες–, όπου εκτός από τη σημαντική ακίνητη περιουσία καταγράφονται και άλλα αγαθά. Οικιακός εξοπλισμός, έπιπλα, σκεύη, μικροαντικείμενα, κοσμήματα, υφάσματα και ρουχισμός, προερχόμενα συχνά από τα μεγάλα κέντρα της Δύσης, ανέδυναν μια εικόνα πολυτέλειας και διαμόρφωναν πρότυπα και συμπεριφορές που είχαν διαχυθεί και έξω από το στενό κύκλο αυτών των «αρχοντικών» οικογενειών, με αποτέλεσμα ψήγματά τους να εντοπίζονται και σε τεκμήρια προερχόμενα από άλλους –όχι κατ' ανάγκην εύπορους– κατοίκους των νησιωτικών οικισμών¹². Ένα γνώρισμα άλλωστε των νησιωτικών κοινωνιών στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι η συνύπαρξη στον ίδιο τόπο, από τη μία πλευρά, μεγάλης πενίας και από την άλλη, μιας κάποιου τύπου πολυτέλειας, που συνδέεται με την υιοθέτηση «αστικών» συμπεριφορών. Καλό παράδειγμα συνιστούν τα έπιπλα: παρ' ότι η ανυπαρξία επίπλων αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της πλειονότητας των νησιωτικών σπιτιών, ενίοτε απαντούν σε νοταριακά έγγραφα εξειδικευμένα, εισαγόμενα, περίτεχνα έπιπλα¹³.

Οι όψεις αυτές της διαβίωσης των κατοίκων συνδέονται άμεσα με τη φυσιογνωμία της οικονομίας των νησιών των Κυκλάδων, που δεν ακολούθησε κάποια πορεία συνεχούς γραμμικής ανάπτυξης. Παρ' ότι λοιπόν στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας η πλειονότητα των Κυκλαδιτών ήταν προσκολλημένη σε γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες, σε ορισμένα νησιά, όπως στη Μύκονο, την Ιο, την Τήνο, τη Μήλο, την Πάρο, φαίνεται ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα εκδηλώνεται ένας έντονος δυναμισμός, οφειλόμενος στη βενετική παρουσία, στην εμπλοκή των νησιωτών με την πειρατεία και το συναφές με αυτήν εμπόριο λειών, και στη νόμιμη ή πρόσκαιρη εγκατάσταση στις Κυκλάδες προσώπων που εμπλέκονταν με σχετικές δραστηριότητες. Η επίδραση των νέων

αυτών κατοίκων στα τοπικά πράγματα υπήρξε αντιστρόφως ανάλογη του περιορισμένου αριθμού τους, διότι ήταν κάτοχοι σημαντικού, για τα δεδομένα των νησιών, χρηματικού πλούτου αλλά και φορείς αντιλήψεων και πρακτικών ξένων προς τις αγροτικές σταθερές των νησιωτών. Ενισχυτικά στην κατεύθυνση αυτή λειτούργησε η ύπαρξη λιμανιών, όχι τόσο ως οργανωμένων χώρων ελλιμενισμού των πλοίων με εγκαταστάσεις φορτοεκφόρτωσης, όσο ως ανοιγμάτων με τον έξω κόσμο, εφόσον άλλωστε η θάλασσα αποτελούσε τη μόνη οδό επικοινωνίας¹⁴. Ανάλογη επίδραση άσκησε και η ύπαρξη προξενείων και υποπροξενείων των ευρωπαϊκών χωρών, όχι μόνο στα μεγαλύτερα νησιά των Κυκλάδων αλλά και σε κάποια πολύ μικρά, όπως για παράδειγμα στην Κίμωλο που είδαμε παραπάνω¹⁵. Αξιόλογο ρόλο επίσης στον εκχρηματισμό των οικονομιών κάποιων νησιών φαίνεται ότι έπαιξε και η σημαντική παραγωγή και διακίνηση προϊόντων, όπως του μεταξιού στην Άνδρο και την Τήνο ή του βελανιδιού στην Κέα¹⁶.

Οι μεταβολές στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες εκδηλώνονται και με την παρουσία «νεωτεριστικών» ηθών, που προκαλούν αντιδράσεις από την εκκλησία. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο, στα 1694, ο βικάριος Σύρου στηλιτεύει τη στάση γονιών και παιδιών:

Πολλές αταξίες, απρέπιες και κρίματα γίνονται καθημερούσιο στο νησί ετούτο ανάμεσα εις τα παιδιά σας απέ αφορμή των γονέων. Διότι εσείς ξαπολάτε πανταπάσης τα παιδιά σας τα θηλυκά και αρσενικά να αμυρρίζοιολογούν [να ερωτοτροπούν] και να 'νεκατόνουνται με τα παληκάρια, να κάθονται όλη τη νύκτα 'ντάμα και να πηγαίνουσι εδώ και εκεί μαζί να ξηγούνται¹⁷.

Δημιουργήθηκε συνεπώς μία κινητικότητα που τόνωσε τις οικονομίες αρκετών νησιών κατευθύνοντάς τις σε εξω-αγροτικές δραστηριότητες. Η πορεία αυτή όμως ανακόπηκε με την κατίσχυση των οθωμανικών δυνάμεων στην περιοχή, επιστέγασμα της οποίας είναι η συνθήκη του Κάρλοβιτς, το 1699. Στα τέλη του 18ου αιώνα, οι μεταβολές στο πολιτικό σκηνικό της περιοχής που σηματοδότησε η

συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, η τόνωση του δημογραφικού δυναμικού των νησιών που παρατηρείται την ίδια εποχή, η ανάπτυξη της ναυτιλίας των μεταφορών σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων, όπως στη Μύκονο, τη Θήρα και την Άνδρο, υπήρξαν στοιχεία που συντέλεσαν σε μία εκ νέου ανάπτυξη των κυκλαδίτικων οικισμών, η οποία τερματίζεται με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, που επέφερε μια γενικότερη αλλαγή στο γεωπολιτικό περιβάλλον της περιοχής του Αιγαίου.

Ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στο σχηματισμό και στη συντήρηση αστικών μορφωμάτων στις Κυκλάδες στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η ύπαρξη ισχυρών χριστιανικών κοινοτήτων. Οι νησιωτικές κοινότητες, εκτός από τις αρμοδιότητες που αφορούσαν την είσπραξη και την ανακατανομή όσων φόρων επέβαλλε η οθωμανική διοίκηση, αποτέλεσαν ένα συνολικότερο μηχανισμό ρύθμισης και ελέγχου, γύρω από τον οποίο υφάνθηκε, για περισσότερους από δύο αιώνες, το συνολικό πλέγμα σχέσεων και λειτουργιών των τοπικών κοινωνιών. Έτσι, στα νησιά των Κυκλάδων είχε δημιουργηθεί ένα ευρύ θεσμικό πλαίσιο, που περιελάμβανε γραπτούς και εθιμικούς κανόνες, οι οποίοι ρύθμιζαν σειρά από θέματα, όπως τις αρμοδιότητες και τα όργανα διοίκησης των κοινοτήτων, τους όρους άσκησης της γεωργίας, της αλιείας και της κτηνοτροφίας, τις μεταβιβάσεις ακινήτων και τις κληρονομίες, την απονομή της δικαιοσύνης, την προστασία της ιδιωτικής περιουσίας, τη χρήση και διαχείριση των κοινόχρηστων χώρων, τους όρους δόμησης εντός και εκτός των οικισμών, τις σχέσεις γειτονίας, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συνορευόντων. Τεκμήρια των ρυθμίσεων αυτών απαντούν τόσο σε κοινοτικές αποφάσεις, όπως αυτές της κοινότητας Σύρου ή της Μυκόνου από το 17ο αιώνα, στις μεταγενέστερες κωδικοποιήσεις εθίμων της Θήρας του 1797 ή της Νάξου του 1810, όσο κυρίως στην καθημερινή πρακτική που προκύπτει από τις αποφάσεις των «τοπικών κριτηρίων», με τις οποίες επιλύονταν οι ποικίλου χαρακτήρα διαφορές που ανέκυπταν μεταξύ των κατοίκων.

Το πλέγμα εθιμικών διατάξεων και ad hoc ρυθμίσεων από τα κοινοτικά δικαστήρια των νησιών των Κυκλάδων, στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, καταδεικνύει τη σημασία που είχαν αποκτήσει

οι έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού αστικού χώρου στις συνειδήσεις των κατοίκων. Ένα δείγμα της οριοθέτησης ανάμεσα στις δύο έννοιες αποδίδει μία δικαστική απόφαση του έτους 1820 από τη Νάξο, με την οποία ακυρώνεται πράξη πώλησης ως εικονική διότι: «Η τοιαύτη πώλησις δεν έπρεπε να γένη μυστικώ τω τρόπω εις το σπήτι του [ενός από τους συναλλασσόμενους] αλλά εις δημόσιον τόπον και καγγελαρία»¹⁸.

Προσανατολισμένα στην κατεύθυνση αυτή είναι επίσης τα μέτρα που λαμβάνονται από τις κοινοτικές αρχές για να μην «στεναχωρούνται οι κοινοί δρόμοι», να μην κτίζονται και να μην παρεμβάλλονται εμπόδια στην ελεύθερη διέλευση σε όλο το πλάτος τους, το οποίο προσδιορίζεται μάλιστα με ακρίβεια. Ανάλογο είναι το ενδιαφέρον των κοινοτήτων για την παροχέτευση και τη διαχείριση των ακάθαρτων και βρόχινων υδάτων, που στους πυκνοδομημένους νησιωτικούς οικισμούς αποτελούσε οξύ πρόβλημα, το οποίο επιτεινόταν από την έλλειψη αξιόλογων αποχετευτικών δικτύων¹⁹. Η κοινοτική παρέμβαση εκδηλωνόταν ακόμη σε ζητήματα που είχαν σχέση με το ηλιακό φως και τη θέα των κατοικιών, μέσω της απαγόρευσης οικοδόμησης κτισμάτων που θα παρενέβαλλαν τυχόν εμπόδια στην ελεύθερη πρόσβαση σε προϋπάρχοντα σπίτια, ενώ ανάλογη μέριμνα υπήρχε και για την απρόσκοπτη λειτουργία των ανεμόμυλων, με τη θέσπιση απαγορεύσεων στην ανέγερση όσων νέων οικοδομών θα παρεμπόδιζαν τη φορά του ανέμου. Πρόνοια λαμβανόταν ακόμη για την αποφυγή οχλήσεων που τυχόν προκαλούσε σε γειτονικές οικίες η λειτουργία εργαστηρίων ή φούρνων²⁰.

Παράλληλα, στις νησιωτικές κοινωνίες, οι κοινοτικές αρχές –κάποτε σε συνεργασία και με την εκκλησία, με φορείς της οθωμανικής διοίκησης ή και με ισχυρές οικογένειες του κάθε τόπου– είχαν συγκροτήσει ένα εκτεταμένο δίκτυο υπηρεσιών, που αφορούσαν λόγου χάριν την αποτίμηση της αξίας των αγροτικών και αστικών ακινήτων, τη σύνταξη κτηματολογίων με αναλυτικές καταγραφές της ακίνητης περιουσίας κάθε οικογένειας, τον έλεγχο των τιμών και τη διακίνηση των αγαθών, τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας –ιδιαίτερα σε περιόδους εκδήλωσης επιδημιών–, την ίδρυση και συντήρηση σχολείων, την πρόσληψη ιατρών και δασκάλων κ.λπ.

Όψεις των λειτουργιών αυτών απαντούν σε τεκμήρια από τα νησιά που χρονολογούνται στο 17ο αιώνα, η πληρέστερη ανάπτυξή τους όμως φαίνεται ότι εκδηλώνεται προς τα τέλη του 18ου αιώνα.

Συστατικό της οργάνωσης των νησιωτικών πόλεων ήταν η διάρθρωσή τους σε συνοικίες και ενορίες. Οι τελευταίες δεν είχαν μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά αποτελούσαν βασική μονάδα κατάτμησης του χώρου και επιμερισμού των κατοίκων στις Χώρες των Κυκλάδων, όπως φαίνεται από κοινοτικά κατάστιχα και άλλα τεκμήρια της εποχής²¹. Η ένταξη μάλιστα των κατοίκων σε ενορίες σε ορισμένα νησιά, όπως στη Σίφνο, είχε αποκτήσει αυστηρό χαρακτήρα και τόσο καθορισμένα όρια, ώστε να αποτελεί αντικείμενο δικαστικής διαμάχης η ένταξη ή η αποχώρηση του ενορίτη από την ενορία του²².

Παράλληλα, στους νησιωτικούς οικισμούς είχαν επίσης διαμορφωθεί και λειτουργούσαν οργανωμένες τοπικές αγορές, οι οποίες δεν είχαν βέβαια την ποικιλία και το βαθμό εξειδίκευσης που παρατηρούνταν στις αγορές των μεγάλων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Καρδιά τους αποτελούσαν οι «πιάτσες», που μνημονεύονται σε δικαιοπρακτικά και κοινοτικά έγγραφα της εποχής. Στην «πιάτσα» συγκεντρώνονταν οι εμπορικές και άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων. Ουσιαστικά αυτή συνίστατο σε τμήμα της κεντρικής οδού που διέσχιζε τη Χώρα, η οποία απέληγε σε κάποιο μικρό πλάτωμα, όπου συνήθως ήταν κτισμένη και η σημαντικότερη εκκλησία του οικισμού²³. «Μαγαζιά», δηλαδή αποθήκες που αποτελούσαν ταυτόχρονα και σημεία πώλησης εμπορευμάτων, υπήρχαν επίσης και εκτός των κεντρικών οικισμών, στις «σκάλες» των νησιών²⁴.

Την εποπτεία των αγορών ασκούσαν οι κοινότητες, με σαφείς και καθορισμένους κανόνες, αγορανομικές διατάξεις, έλεγχο των τιμών, των μέτρων και των σταθμών, των όρων διενέργειας του εμπορίου και άσκησης των επαγγελμάτων. Ο έλεγχος αυτός αφορούσε τόσο την εμπορία εισαγόμενων και ντόπιων προϊόντων όσο και τις τιμές παροχής υπηρεσιών των εργαστηρίων. Στην ταρίφα της Μυκόνου του 1647, για παράδειγμα, προβλέπονται ποινές για όσους εξαπατούν τους αγοραστές κατά τη ζύγιση των προϊόντων:

ότις πουλήσει γι λάδι γι κρασί γι κρέας γι τυρί γι λινάρι γι μπαμπάκι γι ψάρι γι παστό γι ελιές γι ό,τι φαγητό φέρουσιν από ξένα παίρνει θέλημα κι τα κάρτα σωστά κι τα ζίγια σωστά να τα κάνει η κρίσι με το χέριν της και οι γερόντοι. [Και παρακάτω:] Όποιος έχει σκάρσο στατέρι κι πιάσει το η κρίση να είναι κοντενάδος ότι θέλει φανεί της κρίσης. [Η ακόμη:] Το ρακί τρία ποτήρια το άσπρο²⁵.

Ανάλογες είναι οι ρυθμίσεις της τοπικής αγοράς στις οποίες προβαίνει η συνέλευση του κοινού της Σύρου στα 1729:

Και ακόμα όλες οι δούλεψες όπου χρειάζονται εις το νησί μας να πορπατούνε κατά το παλαιό και πήγες των ανκαντούδο [= των πωλούμενων με ικάντο, πλειστηριασμό] και πουλιστικές να είναι κατά του μαρμάρου [= δηλαδή του κανόνα μέτρησης που ήταν από μάρμαρο]. Και τα πινάκια και τα ζύα να είναι όποιος θέλει να πουλή να πιαίνη να το βουλώνη [= σφραγίζει] η κρίσι, ειδέ και πουλήση με αβούλωτο μέτρος να είναι παιδεμένος. Και ακόμα να μην ημπορή κανείς να σκάψη εις δρόμο αφεντικό διά κοπριά όπου γίνεται δάνος [= ζημιά] και αν το κάμη κανείς να πλερώνη της χώρας 10 ρεάλια. Και όλες οι τέχνες να πορπατάνε κατά το παληό σαν αντρικές σαν και γυναικίες²⁶.

Κάποια, αποσπασματικά, τεκμήρια αποδεικνύουν ότι στις νησιωτικές πόλεις ίσχυαν σαφείς κανόνες στην άσκηση των επαγγελματιών, στις τιμές των προϊόντων και στη διάθεσή τους στην αγορά. Ο ρόλος των κοινοτήτων και εδώ ήταν καίριος. Για παράδειγμα, στα 1732 η κοινότητα της Μυκόνου παρεμβαίνει στις αμοιβές των τσαγκάρηδων, διότι παρατήρησε:

την ζημία όπου καθημερινό κάνουν οι σαγγάριδες σπού δουλέβουν εδώ, ανεβάζοντας διπλά την τιμή των παπουτζίων των ανδρών ωσάν και των γυναικών, τα παπούτζια και κουντούρες. Διά τούτο όλοι κοινώς εσυνάκτημεν διά να κάμωμεν την αυτήν κυβέρνησιν, διά να μην ζημιώνεται ο κόσμος, και να έχουν και διάφορον οι αυτοί μαστόροι.

Οι οδηγίες που ακολουθούν και οι τιμές είναι αναλυτικότερες ανά

είδος παπουτσιού και ποιότητας δέρματος. Στην ίδια απόφαση ορίζονται οι αμοιβές των «γυναικών που κάνουν τα κολόβια». Ορίζεται μάλιστα χρηματική ποινή:

και ανίσως και οι αυτές μαστόρισες δεν ήθελεν δουλεύουν να πληρώνουν της κοινότης ρ[εάλια] 10 και ανίσως και δουλεύοντας ήθελεν πάρουν παραπάνω, να έχουν άδεια οι επίτροποι της κοινότης να τους εβάνουν κάθε μία τάσα ρ[εάλια] 10 και να πηαίνουν στο πουγγί της κοινότης²⁷.

Εκτός όμως από την κοινοτική παρέμβαση και οι ίδιες οι επαγγελματικές ομάδες είχαν εφαρμόσει κανόνες εσωτερικής ρύθμισης των όρων άσκησης των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Σε συμφωνητικό, για παράδειγμα, που συντάσσουν στις 27 Νοεμβρίου 1771 δεκαεννέα πραγματευτές της Άνδρου καθορίζουν τις συνθήκες υπό τις οποίες θα προμηθεύονται εμπορεύματα για τα εργαστήριά τους:

ό,τι πράγμα ήθελεν έλθει εις το Κάστρο με καϊκι, να μην ημπορεί κανένας από τους πραγματευτάς να αγοράζη πράγμα διά το εργαστήριόν του ευθύς, αλλά τρεις ημέρας, αφ' ου κοπή το παζάρι του, να ψωνίζουν ο κόσμος με κάθε λογής ελευθερία και μετά τας τρεις ημέρας, όσο πράγμα ήθελε μείνει, υποσχέθησαν να πέρνη κάθε εργαστήρι όσον του εγγίζει, χωρίς να ημπορή κανένα εργαστήρι να πέρνη παραπάνω από το άλλο· εψήφισαν δε με γνώμην κοινήν όλοι οι πραγματευταί και επιστάτες, ήγουν παζάρ πασίδες, διά να παζαρεύουν το πράγμα οπού ήθελαν αγοράσει διά τα εργαστήρια όλα, και να το μοιράζουν ίσια προς ίσα εις αυτά τον τιμιώτατον σιορ Γωμάζον Καϊρην, και τον τιμιώτατον σιορ Ανδρέαν Ντελλαγραμμάτικαν και τον τιμιώτατον σιορ Λευθήρην Καρυστινόν διά ένα ολόκληρον χρόνον. [Όποιος από τους επιστάτες ή παζάρ πασίδες κάνει καμία δολιότητα επαπειλείται:] ως άδικος, είη αφωρισμένος και ασυγχώρητος, και μετά θάνατον άλυτος²⁸.

Πρόκειται επομένως για μία αγορά που λειτουργεί με κανόνες που απέβλεπαν στον έλεγχο των τιμών και του ανταγωνισμού. Καταρχήν τα εμπορεύματα που έφταναν στο νησί προσφέρονταν επί τρεις μέρες σε ανοιχτό παζάρι²⁹, από το οποίο όμως αποκλείονταν οι τοπικοί

έμποροι. Ότι απέμενε διετίθετο στους εμπόρους του νησιού, όχι όμως με ελεύθερη διαπραγμάτευση των τιμών βάσει της προσφοράς και της ζήτησης. Αντίθετα, εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των τοπικών εργαστηρίων διαπραγματεύονταν συνολικά την αγορά του εμπορεύματος που είχε απομείνει και κατόπιν το κατένεμαν σε ίσες μερίδες στους ιδιοκτήτες των εργαστηρίων. Με τον τρόπο αυτό επιβαλλόταν κοινή βάση εκκίνησης για όλα τα εργαστήρια, εφόσον όλα αγόραζαν στην ίδια τιμή ίδια ποσότητα εμπορεύματος.

Μία πλευρά των συνθηκών λειτουργίας της αγοράς των μεγαλύτερων τουλάχιστον νησιών των Κυκλάδων αντικατοπτρίζουν και οι «συντροφίες»: πρόκειται για εταιρικές συμβάσεις συνεργασίας που συνήπταν με νοταριακή πράξη δύο ή περισσότερα πρόσωπα, με σκοπό την εμπορία και διάθεση προϊόντων. Ας δούμε μία τέτοια συμφωνία που συντάχθηκε το 1680 στη Νάξο, καθώς δείχνει, νομίζω, ανάγλυφα το επίπεδο ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας. Στη συμφωνία μετέχουν τρία πρόσωπα: οι δύο είναι ιδιοκτήτες εργαστηρίων και ο τρίτος αναλαμβάνει να ταξιδεύει και να τροφοδοτεί με εμπορεύματα τα εργαστήρια των δύο άλλων, που αναλαμβάνουν υποχρεωτικά τη διάθεσή τους. Τα πιθανά κέρδη θα μοιράζονται διά τρία. Τα δύο πρόσωπα που θα μένουν στο νησί συνεισφέρουν στη συμφωνία το εργαστήριό τους και από «ένα χαρανί της ρακής» χωρίς ενοίκιο, σε αντιστάθμισμα του γεγονότος ότι ο τρίτος βάζει «το κορμί του εισέ περικόλο της θάλασσας». Για τη σύσταση της «συντροφίας» προβλέπεται κάθε εταίρος να καταβάλει 50 ρεάλια, τα οποία όμως στην πράξη καταβάλλει μόνο ο ένας από τους τρεις, καθώς οι άλλοι δύο «δεν έχου να βάλου την μάρτην τος διά της ώρας». Τέλος οι δύο ιδιοκτήτες εργαστηρίων διατηρούν το δικαίωμα «να δουλεύουσι [...] εις την γην και αργαστήριάν τος», στοιχείο που δείχνει ότι οι μικροί έμποροι στις νησιωτικές αυτές οικονομίες ασκούσαν τις εμπορικές τους δραστηριότητες συμπληρωματικά με τις αγροτικές³⁰.

Η ύπαρξη επαγγελματικών εξειδικεύσεων αποτελεί, νομίζω, μία από τις εκφάνσεις της αστικής συγκρότησης των νησιωτικών οικισμών. Η ποικιλία τους αποτυπώνει το εύρος επαγγελμάτων παροχής υπηρεσιών, καθώς και το επίπεδο ζωής και αναγκών των κατοίκων. Αποτελεί, θα λέγαμε, έναν ιδιότυπο δείκτη αστικοποίησης. Η σχέ-

ση μάλιστα αυτή μερίδας των Κυκλαδιτών με τη θάλασσα, η οποία απαιτούσε μακρόχρονη απουσία τμήματος του ανδρικού πληθυσμού, ενίσχυσε τη διεύρυνση των επαγγελματικών εξειδικεύσεων, ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες των οικογενειών που παρέμεναν στα νησιά.

Βέβαια, η πλήρης καταγραφή των επαγγελμάτων που ασκούσαν οι νησιώτες το 17ο και 18ο αιώνα είναι εξαιρετικά δυσχερές, καθώς απουσιάζουν οι αναγκαίες πηγές. Ορισμένα στοιχεία ανιχνεύονται στο ονοματολογικό υλικό. Στα φορολογικά κατάστιχα και στα δικαιοπρακτικά έγγραφα καταρχήν απαντούν οι συνοδευτικοί προσδιορισμοί των ονομάτων: «παπά», «μάστρο», «καπετάν», που δηλώνουν αντίστοιχες επαγγελματικές ιδιότητες. Ειδικότερες μνείες που δηλώνουν επαγγελματικές ειδικότητες μνημονεύονται επίσης – τυχαία όμως και όχι με συστηματικό τρόπο – στο τεκμηριωτικό υλικό της εποχής. Τα ίδια τα επώνυμα των κατοίκων αποτελούν επίσης χρήσιμη – όχι όμως βέβαιη – πηγή άντλησης στοιχείων για τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς βρισκόμαστε σε περίοδο όπου τα οικογενειακά ονόματα δεν έχουν ακόμη παγιωθεί³¹. Αντίθετα μία εξαιρετική, πλούσια για το θέμα πηγή εντοπίζεται στις καταγραφές του πληθυσμού που διενεργήθηκαν την περίοδο 1828-1829 στις Κυκλάδες. Τα τεκμήρια αυτά συντάχθηκαν μεν κατά την καποδιστριακή περίοδο, απηχούν όμως την κατανομή των επαγγελματικών ιδιοτήτων στα νησιά στις αρχές του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς γίνεται σαφής διάκριση του ντόπιου πληθυσμού και των «πάροικων», των προσώπων δηλαδή που, κατά κύριο λόγο εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, είχαν καταφύγει εκεί.

Θα σταθούμε πιο αναλυτικά σε μία τέτοια καταγραφή, αυτή της Αμοργού. Το νησί αυτό, λοιπόν, σύμφωνα με την απογραφή που πραγματοποίησαν οι κοινοτικές αρχές το 1829, είχε 2.235 κατοίκους, από τους οποίους 95 καταγράφονται ως «πάροικοι». Δηλώνεται η επαγγελματική ιδιότητα 411 ντόπιων, που φέρονται ως αρχηγοί οικογενειακών μερίδων. Το 78% από αυτούς ασχολείται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία (290 γεωργοί, 17 κτηματίες, 10 ποιμένες, 3 αλιείς). Υπάρχουν επίσης 18 ιερείς, 19 ναυτικοί και άλλοι τόσοι που χαρακτηρίζονται εργάτες. Τα υπόλοιπα πρόσωπα φέρονται

να ασκούν δραστηριότητες που καλύπτουν το απαραίτητο για τη λειτουργία ενός συγκροτημένου νησιωτικού οικισμού φάσμα επαγγελματιών παροχής υπηρεσιών. Ανάμεσά τους αξιόλογη είναι η παρουσία των ραπτών (8 πρόσωπα), των παπουτσήδων (7 πρόσωπα) και των μυλωνάδων (8 πρόσωπα). Άλλες ειδικότητες, όπως αυτές του σιδερά, του βαρελά, του μαραγκού, του κτίστη, του βαφέα, του χρυσοχού, του γιατρού και του δασκάλου, εκπροσωπούνται από ένα μόνο πρόσωπο. Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η εξαιρετικά ασθενής παρουσία εμπόρων, αφού η ιδιότητα αυτή στην καταγραφή αποδίδεται σε δύο μόνο πρόσωπα³².

Πολλά είναι τα πιθανά ζητήματα αξιοπιστίας που προκύπτουν από τέτοιου είδους καταγραφές. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι οι συνθήκες της τοπικής οικονομίας οδηγούσαν τμήμα τουλάχιστον των κατοίκων να ασκεί και κάποιες επαγγελματικές δραστηριότητες συμπληρωματικές της κύριας με την οποία καταγραφόταν στην απογραφή. Παράλληλα οι καταγραφές αυτές της καποδιστριακής περιόδου αποτυπώνουν ανάγλυφα και ένα άλλο στοιχείο, τις διαφορές που υφίσταντο ανάμεσα στα γειτονικά νησιά των Κυκλάδων. Έτσι, εάν η καταγραφή της Αμοργού απέδωσε το 78% του πληθυσμού απασχολούμενο με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι ίδιοι τομείς οικονομικής δραστηριότητας κάλυπταν στην Ίο το 60%, στη Μήλο το 40% και στην Κίμωλο το 35%³³, στοιχεία που πιθανότατα απεικονίζουν τις πραγματικότητες αυτών και αναδεικνύουν για μία ακόμη φορά την ιδιαιτερότητα της κάθε νησιωτικής μονάδας του αιγαιακού χώρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, σ. 29-30, έγγρ. 10. Για την ερμηνεία της λέξης «φασουλαρικός» βλ. Ν. Αλιπράντης, *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Αθήνα 2002, σ. 571.
2. Β. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των Δυτικών ναυτικών κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», περ. *Κιμωλικά*, 5 (1975), σ. 220-221.

3. Λ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθησιών*, Αθήνα 1853, σ. 183-184.
4. Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί...*, ό.π., σ. 252-253, έγγρ. 172.
5. Βλ. ενδεικτικά, για την Κίμωλο μαρτυρίες των: Lithgow (Ioli Vingoroulou, *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIIe siècle*, δακτ. διδακτ. Διατριβή, Paris I, Παρίσι 2000, σ. 131), Thevenot (J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175), Krienen (P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιβόρνο 1773, σ. 19)· την Ίο: Richard (Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Saint Erini, isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657, σ. 336), Tancoine (J. M. Tancoine, *Voyage à Smyrne dans l'Archipel et l'île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, τόμ. 1, Παρίσι 1817, σ. 66)· τη Μύκονο: Riedesel ([Le Baron de Riedesel], *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Άμστερνταμ 1773, σ. 53), Olivier (G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse...*, τόμ. 2, Παρίσι 1801, σ. 155), Galt (J. Galt, *Letters from the Levant*, Λονδίνο 1813, σ. 373)· τη Σέριφο: Boschini (M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 32), J.-X. Portier (M. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 84).
6. Τα αριθμητικά αυτά στοιχεία προέρχονται από επεξεργασία φορολογικού κατάστιχου του νησιού που χρονολογείται στα τέλη του 17ου ή στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα (βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Συλλογή Μυκόνου, Κ 60, χφ. 132).
7. Στο γενικό αυτό χαρακτηριστικό των Κυκλάδων παρατηρούνται και εξαιρέσεις που οφείλονταν σε τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως της Σαντορίνης στην οποία υπήρχαν 5 καστέλια (οχυρωμένοι οικισμοί)· βλ. σχετικά Ι. Ν. Κουμανούδης, «Περίγραμμα δημόδους θηραϊκής αρχιτεκτονικής: οι οικισμοί και η κατοικία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 8 (1969-1970), σ. 24-32, Δ. Φιλιππίδης, Σαντορίνη, Αθήνα 1983, σ. 9-10.
8. Για την πολεοδομική διαμόρφωση των οικισμών των Κυκλάδων βλ. αναλυτικά C. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, σ. 21-59.
9. Βλ. σχετικά Ν. Μπελαβίλας, *Αιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 100-114.
10. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', Ερμούπολη 1948, σ. 96.
11. Τα οικόσημα αποτελούσαν ένα από τα χαρακτηριστικά σύμβολα, σημεία αναγνώρισης των αρχοντικών οικογενειών των νησιών. Για τα οικόσημα και τις οικογένειες που τα έφεραν βλ. Α. Λεντάκης, «Το αρχοντολόι της

- Μήλου και τα οικόσημά του», περ. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 227-427.
12. Για την πολυτέλεια στη Σύρο ακόμη και μεταξύ πτωχών κάνει λόγο ο επίσκοπος Φοντόν το 1788 αλλά και ο Ντέλλα Ρόκκα στα 1790, βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος...*, ό.π., σ. 118-119.
  13. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Στοιχεία για τον οικιακό εξοπλισμό στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: η περίπτωση του καθρέφτη», περ. *Τα Ιστορικά*, 24-25 (1996), σ. 37-42. Χαρακτηριστικά είναι τα είδη των επίπλων και σκευών που είχε στην κατοχή της η οικογένεια του Ν. Μαυρογένη στα τέλη του 18ου αιώνα, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Στο τέλος του 18ου αιώνα: μια αρχοντική οικογένεια μεταναστεύει και ενδιαιτάται», περ. *Τα Ιστορικά*, 18-19 (1993), σ. 36-37.
  14. Για τα λιμάνια στα νησιά των Κυκλάδων και την απουσία λιμενικών εγκαταστάσεων βλ. Ν. Μπελαβίλας, ό.π., σ. 116-118.
  15. Για τους προξένους στις Κυκλάδες βλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου-Κιμώλου», περ. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 157-267, ο ίδιος, «Οι πρόξενοι των Κάτω Χωρών στη Μήλο και οι πιλότοι», περ. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 59-80, ο ίδιος, «The Dutch consulate of Kea, 1613-1823», *Pharos, Journal of the Netherlands Institute at Athens*, 7 (1999), σ. 123-134.
  16. Για τη μεταξοπαραγωγή της Τήνου βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Παραγωγή και εμπορία του μεταξιού στην Τήνο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 14 (1993), σ. 369-397 και Αρμ. Βιτάλης, «Η μεταξοπαραγωγός Τήνος του 18ου και 19ου αιώνα. Μια λησμονημένη πραγματικότητα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 32 (1989), σ. 5-16. Για την παραγωγή μεταξιού στην Άνδρο βλ. Δ. Πασχάλης, «Μία εικόν της Άνδρου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 2 (1962), σ. 72-76. Για την καλλιέργεια βελανιδιού στην Κέα βλ. Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1921 (β' έκδοση [Αθήνα] 1992), σ. 283, Χρ. Στέφας, *Κέα (Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, [Αθήνα] 1999, σ. 115-116.
  17. Το έγγραφο έχει δημοσιεύσει ο Αγαμ. Τσελίκας, «Κέντρο Ιστορικών Μελετών Σύρου», περ. *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα*, 6 (1987), σ. 30-31.
  18. Μ. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος – 19ος αι.)», περ. *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000), έγγρ. 56, σ. 158.
  19. Για το θέμα βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος – αρχές 19ου αι.», περ. *Μνήμων*, 23 (2001), σ. 38-42.
  20. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Δόμηση...», ό.π., σ. 47-60.
  21. Για παράδειγμα, σε κτηματολόγιο του Κάτω Κάστρου Άνδρου, που συντά-

- χθηκε περί το 1815, οι οικίες καταγράφονται κατά χωριά και εντός αυτών κατά ενορίες, βλ. Δ. Πολέμη, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 99-100, και ο ίδιος, «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Άνδρου», περ. *Πέταλον*, 3 (1982), σ. 230-232.
22. Βλ. μία σχετική δικαστική απόφαση που δημοσιεύει ο Σ. Συμεωνίδης, «Οι καντζηλιέρηδες της Σίφνου. Ο θεσμός και τα πρόσωπα», περ. *Σιφνιακά*, 7 (1999), σ. 55-56, έγγρ. 11. Για τον τρόπο οργάνωσης των ενοριών στη Σίφνο βλ. Σ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990, σ. 192-194 και ο ίδιος, «“Κατά την τάξιν των ορθοδόξων χριστιανών” [Δηλονότι η θρησκευτική συμπεριφορά των Σιφνίων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας]», περ. *Σιφνιακά*, 11 (2003), σ. 5-79.
23. Σχετικές παρατηρήσεις, βασιζόμενες κυρίως στη σημερινή μορφή των οικισμών των Κυκλάδων, βλ. Αναστασία Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου. Μορφή και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, σ. 79, Αν. Κάρτας, *Σύρος*, Αθήνα 1982, σ. 12, Ράνια Κλουτσιανιώτη, Ν. Φαράκλας, Ν. Αλεξάνδρου, *Τζια (Κέα)*, Αθήνα 1981, σ. 17.
24. Βλ. Αναστασία Τζάκου, *Κεντρικοί...*, ό.π., σ. 33 και η ίδια, *Σίφνος*, Αθήνα 1982, σ. 12.
25. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολη 1924, σ. 20-22 (και ο ίδιος, «Παναγιώτης Νικουσίος και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος άρχοντες Μυκονίων», *Νησιωτική Επετηρίς*, τχ. 1, Ερμούπολη 1918, σ. 217-218).
26. Βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας...*, ό.π., σ. 108.
27. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις...*, ό.π., σ. 73-74.
28. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Νομικά έθιμα της νήσου Άνδρου ήτοι τοπικαί εν Άνδρω συνήθεια περί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, εμπορικών συμβάσεων, αγροτικών εκμισθώσεων κλπ.», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 5 (1925), σ. 165-166· το ίδιο έγγραφο βλ. επίσης και Δ. Πασχάλης, «Μία εικών της Άνδρου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 2 (1962), σ. 68-69.
29. Η επί τριήμερο δημόσια έκθεση των εμπορευμάτων που έφταναν στα λιμάνια αποτελούσε κοινή πρακτική στο νησιωτικό χώρο. Στο κεφάλαιο ΙΑ' «Περί πραγματείας» των εθίμων της Σαντορίνης και της Ανάφης του 1797 ορίζεται: «Όταν τυχόν έλθουν από την ξενιτειάν πραγματεία, διάφοροι ζαχιρέδες ή άλλα διά να πωληθούν εις τον τόπον μας να μην μπορεί τινά πραγματευτής / ή εργαστηριάρης να υπάγη να σηκώση το αυτό πράγμα· αλλά να αφήνουν να πωλήται εις το κοινόν ραγιά εις διάστημα τριών ημερών και με-

- τά τας τρεις ημέρας όποιος θέλει ας παίρνει το αυτό πράγμα διά ειδικόν του νεγότηιο, ειδή τις και ήθελε τολμήσει πριν των τριών ημερών και πάρει το αυτό πράγμα, διά να το μεταπωλήσει, να παιδεύηται, και του τοιούτου όποιος ήθελεν ημπορέσει να πάρη από αυτό το πράγμα να του το πληρόνη καθώς επωλείτο εις την σκάλαν», βλ. Λ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 164.
30. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Γ. Ροδολάκης, «Συντροφίες στη Νάξο (τέλη του 17ου αιώνα)», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα 1994, σ. 582-583, έγγρ. 8, όπου και ορισμένα ακόμη παραδείγματα ανάλογων συμβάσεων.
31. Βλ. για το θέμα Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (II)», περ. *Τα Ιστορικά*, 9 (1988), σ. 243-244.
32. Τα στοιχεία προέρχονται από επεξεργασία χειρογράφου με καταγραφή των κατοίκων της Αμοργού που απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γενική Γραμματεία, φ. 195 κατάστιχο Αμοργού.
33. Τα στοιχεία προέρχονται από ανάλογες καταγραφές των κατοίκων των νησιών Ίου, Μήλου και Κιμώλου, βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γενική Γραμματεία, φ. 195 κατάστιχα Ίου, Κιμώλου, Μήλου.